

VALUCH TIBOR

A társadalmi változások néhány jellegzetessége Magyarországon a Kádár-korszakban

Bevezetés

A második világháború utáni évtizedekben a politikai-hatalmi átrendeződések alapjaiban megváltoztatták a társadalmi viszonyokat Magyarországon. Kis túlzással élve: a magyar társadalom a 20. század második felében nagyszabású kísérlet alanya lett. A kommunista hatalomátvétellel ugyanis a negyvenes évek végétől megkezdődött a kapitalista viszonyokból a szocialista viszonyok közé való átmenet, majd a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján ennek az ellenkezője bontakozott ki: a rendszerváltás következtében megnyílt az út afelé, hogy a szocializmus viszonyait felszámolva újjászerveződjön a kapitalista berendezkedés és a piaci társadalom. A Kádár-korszak társadalma, ha lehet ilyenről beszélni, ennek az oda-vissza alakulásnak a központi részét alkotta. A gazdasági szervezetrendszer átalakítása, a tulajdonviszonyok radikális átrendeződése, a magántulajdon majdnem teljes körű felszámolása (a mezőgazdaság kivételével) már 1956 előtt, egészen pontosan 1948–1952 között lezajlott. Ezen a téren a Kádár-korszakra „már csak” a termőföld paraszti magántulajdonának a megszüntetése maradt, amire az 1958–1961 közötti végső kollektivizálás során került sor. Ezzel a lépéssel gyakorlatilag be is fejeződött a társadalom államosításának – vagy másként fogalmazva: az egyes társadalmi csoportok jövedelemtermelésre alkalmas javaktól történő megfosztásának – a folyamata, a proletarizáció. Mindez azt is jelenti, hogy a Kádár-korszakbeli társadalmi viszonyokra – a kezdeti időszaktól eltekintve – nem az állandósuló konfrontáció, hanem a fokozatos konszolidáció volt jellemző. Kérdés persze, mi volt ennek a folyamatnak a lényege, meghatározó vonása: mennyiben érvényesültek ebben a hatalmi szándékoktól részben vagy egészében független társadalmi törekvések, mechanizmusok? S az is kérdéses,

mi volt ennek a konszolidációnak a tartalma: az ideológiai és politikai szándékoknak megfelelő társadalmi struktúra kialakulása, avagy éppen ellenkezőleg, egyfajta, ezekkel a szándékokkal gyakran részben vagy egészében ellentétes újratagolódás és újradifferenciálódás zajlott-e le a hatvanas–hetvenes években? Az 1956-ot követő évtizedek társadalmi változásainak a jellegzetességeit vizsgálva gyakorlatilag erre a kérdésre próbálok válaszolni a következőkben.

Előzmények: társadalmi folyamatok a „klasszikus szocialista rendszer”¹ időszakában

1948 és 1961 között a kommunista párt mindent elkövetett annak érdekében, hogy a felemás polgári társadalom struktúráját teljes mértékben lebontolja, és helyette létrehozza a marxista ideológiai elvárásoknak megfelelő szocialista társadalmi tagolódást. Az eredeti politikai és ideológiai szándékokkal ellentétben azonban a valóságban szó sem volt a társadalmi egyenlőtlenségek teljes körű felszámolásáról; pusztán új réteggépítő és egyenlőtlenségeket teremtő tényezők – például a vagyon helyett a politikai pozíció, a tulajdon helyett a munkaszervezetben elfoglalt hely – léptek a régiék helyére. Ezeknek a társadalmat részlegesen újrastrukturáló folyamatoknak a hatására a szocialista rendszer privilegizáltjainak előnye hosszú időn keresztül növekedett más társadalmi csoportokkal szemben. Számos társadalmi egyenlőtlenség – például a területi – az ötvenes és a hatvanas évtizedben, a vagyoni-jövedelmi pedig a hetvenes–nyolcvanas években fokozódott jelentős mértékben.

A proletarizáció, a magántulajdontól megfosztás folyamata – a kommunista politikusok szándékaival ellentétesen – időben elhúzódott, s a Kádár-korszak kezdetén, a hatvanas évek első harmadában zárult le. A magántulajdont, illetve a kistulajdonosi réteget az igen erős korlátozás ellenére akkor sem számolták fel teljes mértékben. A hatvanas–hetvenes években az önálló foglalkozásúak mintegy negyedmilliós csoportjának kétötöde parasztgazda, kétötöde kisiparos volt, egyötöde pedig termelő-magántulajdonnal nem rendelkező szellemi foglalkozású. Ugyanakkor tehát, amikor –

¹ Kornai János kifejezése. Lásd KORNAI JÁNOS: Négy jellegzetesség - a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. I–II. *Közgazdasági Szemle*, 1995/12. 1097–1117; 1996/1. 1–29.

a korabeli szóhasználatból élve – „befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása”, vagyis a társadalom és a gazdaság valamennyi szférája felett közel teljessé vált az állami ellenőrzés, az is nyilvánvalóvá vált, hogy biztosítani kell a kor viszonyai között szemérmesen személyi tulajdonná átkeresztelt magántulajdon – korlátozott – vissza-, illetve megszerzésének lehetőségét. Ennek hiányában ugyanis – pontosabban fogalmazva: a személyes érdekelttség hiányában – az egész rendszer működésképtelenné válik. Ennek a felismerésnek a hallgatóságos tudomásulvétele húzódott meg a háztáji gazdaságok engedélyezése mögött éppúgy, mint az iparban és a szolgáltató szektorban folytatott második (rejtett) gazdaságbeli tevékenységek eltűrése, majd fokozatos legalizálása mögött. A társadalom rétegződésében, szerkezetének átalakulásában tehát a politikai tőke kizárólagossága, pontosabban meghatározó volta éppen akkor kezdett megszűnni, amikor látszólagosan kizárólagos tényezővé vált. A különböző társadalmi, gazdasági, kulturális tőkék szerepe ezt követően kezdett ismét növekedni. Tulajdonképpen ezek a felismerések tükröződtek a hatvanas évek társadalmi rétegződéssel kapcsolatos kutatásaiban és elemzéseiben is.²

A jelenleg elfogadottnak tekintett megközelítések többnyire abból indulnak ki, hogy a kommunista hatalomátvétel azonnali és radikális társadalmi változásokkal járt együtt. Véleményem szerint ez a megállapítás csak részben helytálló. A változások dinamikáját és radikalizmusát természetesen nem lehet kétségbe vonni, ám a politikai indíttatású társadalmi átrendeződés időben elhúzódott, ami az eredeti ideológiai-politikai célkitűzések maradéktalan megvalósítását is kétségessé tette. Például a nagypolgári, középosztályi csoportok korlátozása már a koalíciós korszakban megkezdődött, s társadalmi pozícióvesztésük folyamata az ötvenes években felgyorsult. A társadalmi mobilitással foglalkozó kiterjedt szakirodalom ugyanakkor kimutatta, hogy ezeknek a csoportoknak a marginalizáltsága a hatvanas évek végétől folyamatosan mérséklődött. Tulajdonképpen ezt támasztják alá Gáti Tibor és Horváth Ágota kutatásai a háború előtti Pápa középosztályának utótörténetéről. A családi mobilitási ívek elemzése alapján a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy azok a középosztályi családok, amelyek az ötvenes évek elején elvesztették korábbi státusukat, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva – lakóhelyváltás, a középosztályi mentalitás megőrzése, a szimbolikus tőkék válto-

² Lásd például FERGE Zsuzsa: *Társadalmunk rétegződése*. KJK, Budapest, 1969.

gatása – elsősorban leszármazottaik révén többnyire sikeres rekonverziót hajtottak végre, és az utódgeneráció jelentős része már a rendszerváltozás előtti években is a társadalomban elérhető magasabb státusokat élvezte.³ Lényegében hasonló állításokat fogalmazott meg Utasi Ágnes is munkatársaival, a kisvárosi elit történetét elemezve.⁴

Ugyanígy időben elhúzódó volt a parasztság átalakulása. A paraszti társadalom esetében a földtulajdon az 1945 és 1960 közötti időszakban is a rétegződés fontos tényezője maradt. A tulajdon elvesztését követően a földtulajdon szerepe csökkent, de nem tűnt el teljesen, többek között befolyásolta a termelőszövetkezetek munkaszervezetében betöltött pozíciót vagy a helyi társadalmon belüli presztízt. A háború előtti kispolgári csoportok átrendeződését szemlélve a legszembeötlőbb változás az önálló kisegzisztenciák – kispárosok és kiskereskedők – számának drasztikus csökkenése. Ám az is megfigyelhető, hogy amikor a korlátozások enyhültek, a kispárosok száma szinte azonnal növekedett.⁵ A kispolgári életvitel formális feltételei nehezebben áttekinthetők, de a szocialista bürokrácia terjedelmének növekedése magával hozta az altiszti, hivatalsegédi réteg létszámbeli gyarapodását. Lényeges változás volt az ötvenes–hatvanas évek folyamán, hogy a kommunista hatalomátvétel előtt még jelen lévő csoporttudatok, csoportidentitások elvesztek vagy igen erősen meggyengültek, az egyes társadalmi csoportok közötti választóvonalak erősen elmosódtak.

A konszolidált Kádár-korszak társadalmi

Egy-egy korszak társadalmi struktúrájának elemzése és értelmezése nyilvánvalóan többféle megközelítésben lehetséges. A Kádár-kor magyar társadalmának jellegzetességei a hatvanas évek közepétől alakultak ki, és a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján kiteljesedtek. Vagyis, ha egyfajta időbeli metszetet szeretnénk kiemelni, akkor erre a legalkalmasabbnak a nyolcvanas évek eleje tűnik. Többek között azért, mert egyfelől a korszak társadalmi tagoltsága ebben a periódusban mutatható be a legteljesebben, másfelől pedig ekkorra már érzékelhetővé váltak a hatvanas évek vé-

³ GÁTI Tibor–HORVÁTH Ágota: A háború előtti középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle*, 1992/1. 81–97.

⁴ UTASI Ágnes–A. GERGELY András–BECSKEHÁZI Attila: *Kisvárosi elit*. MTA PTI, Budapest, 1996.

⁵ LÁKI Mihály: *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1998. 182.

gétől kezdődően végbement, a társadalom államosításának hatásait mérsekelní, felszámolni törekvő változások hatásai. Ezeknek lényeges eleme volt, hogy a kialakult keretekhez, feltételekhez alkalmazkodva – előbb a mezőgazdasághoz kötődve, majd az ipari és szolgáltató tevékenységhez kapcsolódva is – széles körűvé vált a második gazdaság, s egyre fontosabb rétegződési tényező lett. A nyolcvanas évektől pedig a legális kisvállalkozási formákban való részvétel vált fokozatosan meghatározó struktúraképző tényezővé. Ezt támasztják alá a nyolcvanas évek első felében készült különböző közvélemény-kutatások és szociológiai felmérések, amelyek szerint a magyar társadalom négyötöde hasznosnak tartotta a kisvállalkozásokat, és háromnegyede részesedett valamilyen formában a második gazdaságban megtermelt jövedelmekből.

A politikai tőke birtoklásának jelentősége a társadalmi rétegződés szempontjából a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától egyre jelentéktlenebbé vált, lényegében csak a kiemelt vezetői posztokon és nómenklatúrapozíciókban maradt az alkalmazás formális feltétele a párttagság. Bár erre vonatkozó felmérések nem készültek, a történeti irodalom és a memoárok alapján regisztrálható, hogy a kommunista politikusok, „a párttitkárok” presztízse a háború utáni évek gyors emelkedését követően – a ritka kivételektől eltekintve – folyamatosan csökkent. A közvélemény formális és informális részekre bomlott. A társadalmi tények megítélésében a kettő között csak részleges átfedések voltak. A formális megítélés magas presztízstűnek tartotta a hivatásos politikusokat és párttisztviselőket, az informális közvélemény kevésbé vagy egyáltalán nem. Ezzel ellentétben az informális véleményalkotásban megőrződtek a korábbi időszak presztízserkéi. Ezért is maradhatott a társadalmi megítélés szerint magas az orvosok, az ügyvédek, a magasan képzett értelmiségiek presztízse. Ez a társadalmi érintkezés hétköznapijaiban is kifejeződött. A magán-nyelvhasználatban szinte sohasem doktor vagy ügyvéd elvtársként szólították meg az érintetteket, hanem doktor vagy ügyvéd úrként.

A hetvenes-nyolcvanas években a társadalmi szerkezet változását jelentősen befolyásoló folyamatok közül megemlítenő a kvázi „középrétegesedés” – más kifejezéssel élve: a „polgárjogok nélküli polgárosodás” –, valamint a vagyon és jövedelem szerinti differenciálódás (ez a mélyszegénység tartós jelenlétében és a felső tízezer újratermelődésében is tetten érhető volt), továbbá a magyar társadalom lassú és fokozatos bezáródása mobilitási szempontból.

Általánosnak tekinthető, hogy foglalkozási viszonyaitól függetlenül a társadalmi középhez tartozónak tekintette önmagát a jól kereső szakmunkás, a nagyban háztájizó téleszttag, a munkaidő után gépírást vállaló hivatali adminisztrátor, de a középréteghez tartozóként fogta fel társadalmi pozícióját a középiskolai tanár éppen úgy, mint a katonatiszt. Ugyanakkor az erősödő differenciálódásra utal az, hogy a nyolcvanas évek elején végzett társadalomstatistikai felmérések szerint igen erősen megnöttek a különbségek a felsőfokú végzettségű vezetők és értelmiségiek, valamint a társadalom más csoportjai között. A „régí” középosztály tagjai a vagyon elvesztése után a középosztályhoz tartozás kritériumának elsősorban az iskolázottságot, a család jó hírnevét, az öröklött kulturális tőkét tekintették. Ugyanakkor a „régí” mellett a státusmobilitás révén kialakult egy széles, diplomás, új középréteg is. A „középosztály” tagjai közé a hetvenes-nyolcvanas években elsősorban azokat lehet besorolni, akik műveltségük, iskolázottságuk és szakképzettségük révén a társadalmi átlagnál jobb pozícióval rendelkeztek a munkaerőpiacon.

A szocialista korszakban a középrétegek életvitele lényegében a hagyományos középosztályi mintát követte. Folyamatosan felértékelődött a munka és a munkahely presztízse, a lakás és a lakberendezés minősége, a fogyasztás. Ebben az időszakban jelentős mértékben erősödött a személyes fogyasztás bővítését szolgáló és a társadalmi státust jelző vagyontárgyak (lakás, ház, üdülő, telek, személyautó) birtoklásának és általában a fogyasztásnak, a „fogyasztásképességnek” a szerepe. A korlátozásokkal szemben kialakultak a vagyontárgyak elrejtésének és a felhalmozott tőke értékmegőrző befektetésének a sajátos technikái is. A jövedelmi adatokból látható, hogy a vagyonosodást nem az állam által biztosított alapjövedelem, hanem a rejtett gazdaságban és a legális vállalkozói szektorban végzett jövedelemtermelő tevékenység biztosította. Ebben a differenciálódásban már ismét növekvő szerepet kapott az egyéni képesség. Nem csak az elit és a jómódú csoportok, valamint a legelesettebbek közötti jövedelmkülönbségek növekedtek, de a „középen” belül is erős volt a differenciálódás, miként az elit és a középrétegek vagyoni és jövedelmi viszonyai is távolabb kerültek egymástól.

A korszak jellegzetessége a gondolkodásmódok és a magatartásformák megkettőződése, amelynek minden bizonnyal jelentős hatása volt a társadalom szerkezetében végbement változásokra is. A hatvanas évek végétől a magyar munkavállalók – ipari munkások, földművesek – jelentős része

kettős elv jegyében szervezte az életét. Reggel hattól délután kettőig irányított munkás volt egy gyárban, vagy termelőszövetkezetben dolgozott, délután kettőtől este hatig pedig vállalkozóként próbált boldogulni és többletjövedelemre szert tenni. Ennek kapcsán megkerülhetetlen a kérdés: valóban két, egymás mellett működő szektornak kell-e tekinteni a hetvenes–nyolcvanas évek Magyarországon az első és a második gazdaságot vagy helytállóbb egy gazdaságról beszélni, amelynek volt egy elsődleges/állami és egy másodlagos/magánszektora. Miután a szocialista gazdasági rendszer lényegénél fogva nem volt képes a társadalmi szükségletek és a fogyasztói igények teljes és rugalmas kielégítésére, eleve hagyott olyan területeket, ahol a széles értelemben vett gazdasági tevékenységek feletti ellenőrzésről nemcsak hogy lemondott, hanem saját teljesítményébe beépítette az állami újraelosztás rendszerén kívül eső szolgáltató és termelőmunka teljesítményét is. A kollektivizálással – némi leegyszerűsítéssel élve – államosították a termőföldet, megszakították a termelés korábban kialakult láncolatát, ám az adott feltételek között a szövetkezetek képtelenek voltak megtermelni a megélhetéshez szükséges jövedelmet tagjaiknak. Ezért biztosítani kellett a háztáji földet, amelynek segítségével a téesztagok képesek voltak az önellátásra; majd a téeszéből származó jövedelem rendszeressé válásával és növekedésével párhuzamosan erősödött a háztáji gazdaságok árutermelő szerepe. A hatvanas évek első felétől a hetvenes évek elejéig a mezőgazdasági szövetkezetek tagjainak éves jövedelmében a háztájiból származó jövedelem rendre magasabb volt a közösben megszerzetténél. Az első és a második gazdaság nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban és a szolgáltatásban is csak együtt létezhetett. A tervszerűség anarchiájából, az első gazdaság tehetetlenségéből fakadó gazdasági nehézségeket, a hiány által teremtetett lehetőségeket kihasználó kvázi piaci – második gazdaságnak nevezett – szektor mérsékelte. A második gazdaság⁶ fogalmának tartalma kissé parttalanná vált, lényegében minden, nem az állami szektorban végzett jövedelemszerző tevékenységet ide soroltak be a borraalótól a fusizáson át a legálisan működő magánszektorig.

Ettől az időtől komolyan befolyásolták a magyar társadalom szerkezetét a valóságos és a rejtett vállalkozások, a gazdasági mentalitás átalakulása, az individualizáció, az autonómia igénye, az életmód átalakulása, a „polgári” formák terjedése. A vállalkozó hajlam, a kockázatvállalási készség

⁶ GÁBOR R. István–GALASI Péter: *A második gazdaság – tények, hipotézisek*. KJK, Budapest, 1981.

növekedését és egyben a nyolcvanas évek társadalmi változásainak irányát is mutatta a piaci szereplők gyorsuló térnyerése a magyar gazdaságban és társadalomban. 1982 és 1988 között a kisiparosok száma egyharmadával nőtt, a kiskereskedőké pedig a duplájára emelkedett; a különböző vállalkozási formákban részt vevőkkel együtt a magánszférában dolgozók száma – amely ugyanebben az időszakban hasonló dinamikával gyarapodott – 1988 végére meghaladta a félmillió főt.

A mobilitási viszonyok záródása egyrészt a tömeges társadalmi helyzetváltoztatások megszűnését, másrészt azt jelentette, hogy erősödött a különböző társadalmi csoportok önreprodukciós készsége: ennek éppúgy részét képezte az ötvenes években vezetővé, szellemi foglalkozásúvá váltak leszármazottainak értelmiségivé válása, mint a fizikai/városi munkássá lettek erősödő pozícióátörökítése saját gyermekeikre. Bukodi Erzsébet elemzése szerint a nyolcvanas években a 30 éves és fiatalabb szakmunkás népességen belül erőteljes differenciálódás kezdődött. Ennek lényege, hogy a kisebbik hányadnak javultak az esélyei a korábbinál kedvezőbb társadalmi pozíció elérésére, míg a többség a „még a szülők társadalmi pozíciójának megtartására is képtelen és a hátrányosabb helyzetű rétegekbe csúsznak le”, vagyis betanított, segéd- vagy alkalmi munkássá váltak.⁷

Új jelenség a nyolcvanas évek elejétől a kisvállalkozói réteg kialakulása és a kisiparos, kiskereskedői csoportok létszámának dinamikus bővülése. A mobilitásvizsgálatok szerint a kisvállalkozói réteg legfontosabb rekutációs bázisa a szakmunkásság volt, ami egyben azt is jelenti, hogy nem a hagyományos kispolgárság született újjá, hanem egy részben új kisvállalkozói réteg alakult ki. A kisiparosok esetében már valamivel jelentősebb volt az ipar átörökítése.⁸ A kilencvenes évek történései azonban csak részben igazolták azt a nyolcvanas években elfogadott megközelítést, hogy a háztáji gazdálkodás megerősödése megteremtette egy „vállalkozó, birtokos réteg” kialakulásának lehetőségét a falusi társadalomban.

A hetvenes és a nyolcvanas években a rétegződési tényezők olyan sokfélék voltak, hogy nem beszélhetünk egységes makrotársadalmi rétegekről. Hiszen nyilvánvalóan más társadalmi csoportot alkottak azok a szakmunkások, akik harmadik-negyedik generációs munkáscsaládból szá-

⁷ BUKODI Erzsébet: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb jellemzői. *Statisztikai Szemle*, 1995/4–5. 324–339.

⁸ ANDORKA Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. *Statisztikai Szemle*, 1995/2. 101–120.

maztak, mint a kollektivizálás után segéd- és betanított munkássá váló parasztok. Nem ugyanaz volt a társadalmi réteghelyezete a földmunkásból lett szövetkezeti parasztnak, mint az egykori gazdaelitből származónak. Egészen más a társadalmi helyzete a szabad vagy kötött pályás, képzett értelmiséginek, mint az ügyviteli alkalmazottnak vagy a vállalati titkárnőnek, holott mindannyian a szellemi foglalkozásúak közé soroltattak be.

A valóságos és a közgondolkodásban bekövetkezett társadalmi átrendeződéseket jól nyomon lehet követni a KSH – Kulcsár Rózsa és Kisdi János által vezetett – presztízsvizsgálatainak az eredményeiből. Az egyes társadalmi pozíciók, foglalkozások megítélésében már 1983-ban is a foglalkozással járó kereseti lehetőség, a feladat ellátásához szükséges tudás, a hatalom és a társadalmi hasznosság volt a mérvadó. A sorrend 1988-ig csak kismértékben változott. A nyolcvanas években folyamatosan erősödött a tudás, az önállóság és a pénz társadalmi presztízse. A vizsgálat tanúsága szerint azoknak a tevékenységeknek a társadalmi elismertsége növekedett, amelyek ellátása során az előbb említett tényezőknek fontos szerep jutott. Többek között ide lehetett sorolni a körzeti orvost, az ügyvédet, a kisiparost, a kiskereskedőt, az újságíró. Csökkent a megyei párttitkár, a bányász, a rendőr, a katonatiszt, a gyári segédmunkás pozíciójának értéke.⁹ Ezek a megállapítások, miután számos szubjektív elemet tartalmaznak, nyilvánvalóan csak a társadalmi változások irányának szemléltetésére alkalmasak. Az azonban kétségtelenül igaz, hogy a kutatások már azokat a tendenciákat rögzítették, amelyek során az informális közmegítélés uralkodóvá vált a formálissal szemben.

Fogyasztás, hatalom, társadalom

A magyar közvéleményben és a társadalomtudományban hosszú ideje él az a meggyőződés, hogy az 1956-os forradalom leverése után a Kádár-rendszer stabilizációja és konszolidációja azért lehetett olyan gyors és sikeres, mert az MSZMP vezetése levonta a tanulságokat a Rákosi-korszak politikájából, a forradalom árnyékában igyekezett elkerülni a társadalmi konfliktusokat, fokozatosan változtatott a hatalom gyakorlásának mechanizmusán, módosította a gazdaságpolitikát, s egyfajta „jóléti fordulatot” hajtott végre. Való igaz, hogy a politikában az 1956-os megtorlások lezárá-

⁹ KULCSÁR RÓZSA–KISDI JÁNOS: *Foglalkozások presztízse*. KSH, Budapest, 1990.

sát, illetve az 1963-as amnesztiát követően fokozatosan mérséklődött a nyílt erőszak szerepe, a gazdaságban pedig a kollektivizálás befejezése és az erőltetett iparosítás folytatása mellett két kisebb engedményt tettek: egyfelől a gazdasági tervek készítése során nagyobb figyelmet fordítottak a lakossági fogyasztásra és előírták a fogyasztási cikkek termelésének növelését, másfelől pedig egyfajta prioritásként kezelték a reálbérek növelését. A közhiedelemmel ellentétben mindkét változás az egypártrendszer fennmaradását szolgálta, és nem jelentett eltérést az alapvető politikai céloktól és ideológiai meghatározottságoktól. 1956 után az egyes társadalmi csoportok tagjai feltehetően az engedélyezett szabadság „kézzelfogható” élményeként élték meg, hogy egyre kisebb fáradsággal tudták beszerezni a létfenntartáshoz szükséges alapvető élelmiszereket, majd a hatvanas évek közepétől tartós fogyasztási cikkekben – bár korlátozottan – „felhalmozásra” is lehetőségük nyílt. A párt a saját politikai és gazdasági rendszerének működőképességét látta bizonyítottnak azáltal, hogy biztosította az ellátást az alapcikkekből, majd pedig, kissé nehézkesen, de a „befektetésre alkalmas” tartós fogyasztási cikkek beszerezhetőségét is megteremtette. Ennek átlátása már önmagában megkérdőjelezi azokat a vélekedéseket, amelyek szerint a politikai hatalom és a társadalom között a hatvanas években valamiféle „nagy kiegyezés” kötöttetett, azaz hogy a hatalom az anyagi gyarapodást kínálta fel a társadalomnak, cserébe a politikai jogokról való lemondásért. Az a vélemény sem kellően alátámasztott, miszerint valamiféle speciális magyar „fogyasztóiszocializmus-modell” alakult volna ki, ahogyan a kádári politika bölcs belátását is némiképp túlzás előtérbe állítani. Hiszen a különböző források tanúsága szerint a változtatásokra döntően a rendszer működőképességének a megőrzése indította a rendszer urait. Kétségtelen tény, hogy az ötvenes évtized első felének katasztrofális hiánykorszakát követően a hatvanas években a kereskedelmi ellátás fokozatosan stabilizálódott Magyarországon. Az áruellátás kiegyensúlyozottabbá válása azonban nem jelentette a hiány megszűnését. Ebben a – van is és nincs is – helyzetben természetesen kialakult valamiféle fogyasztói kultúra, ám ez tartalmilag korántsem azonosítható azzal, amiről a nyugat-európai és a tengerentúli társadalomtudományokban beszélnek.¹⁰

¹⁰ Közép-európai összehasonlításban mindezt részletesen lásd Stephan MERL: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. Russland und die ostmitteleuropäischen Länder. In: Hannes SIEGRIST–Hartmut KAEUBLE–Jürgen KOCKA (szerk.): *Europäische*

Ami a fogyasztási javakat illeti, a második világháborút követő inséges idők nem értek véget a helyreállítási periódus első szakaszának lezárulásával, egészen a hatvanas évek közepéig elhúzódtak. A tervutasításos szocialista gazdaságra jellemző hiány – változó módon és mértékben – végigkísérte a rendszert. Változás csak a hiánycikkcsoportok összetételében történt. A hetvenes években már nem az alapvető élelmiszer- és ruházati cikkek, hanem a nagy értékű és korszerű fogyasztási cikkek hiányoztak krónikus jelleggel. Az 1955 és 1980 közötti két és fél évtizedben az egy főre jutó lakossági fogyasztás volumene több mint két és félszeresére nőtt, ugyanabban az időszakban a fogyasztási cikkek vásárlása a tízszeresére, a háztartási energiafogyasztás a három és félszeresére emelkedett. *A növekedés súlyponti időszaka szinte minden esetben az 1965 és 1975 közötti tíz esztendő volt.* A kádári konszolidáció időszakában végbement anyagi gyarapodást mutatja, hogy a háztartások tartós készleteinek aránya a nemzeti vagyonban 1960 és 1974 között több mint két és félszeresére, 73,3 milliárd forintról 180 milliárd forintra nőtt. Ebben minden bizonnyal fontos szerepe volt a korábbi években kényszerűségből elhalasztott beruházásoknak és az új fogyasztási cikkek (például televízió) megjelenésének, tömegessé válásának is.

A késő ötvenes évektől a nyolcvanas évek közepéig tartó korszak fogyasztási kultúráját alapjában meghatározták a társadalmi-politikai körülmények. A hatvanas évek elejére stabilizálódó, majd a következő másfél évtized során konszolidálódó Kádár-korszak politikája – bár a Rákosi-rendszernél nagyobb figyelmet fordítottak arra, hogy a mindennapi élet-
 hez szükséges cikkek beszerezhetők legyenek – azzal mégsem „vádolható”, hogy tudatosan törekedett volna a „fogyasztói szocializmus modelljének” a kialakítására. Sőt, az erős ideológiai kötöttségeknek megfelelően 1957/58-tól folytatódott az erőltetett iparosítás,¹¹ s időről időre megpróbálták korlátok közé szorítani a „szerzés, a féktelen harácsolás öntudatos

Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert). Campus Verlag, Frankfurt-New York, 1997. 205–244.

¹¹ „...az ipari expanzió már 1957-ben folytatódott: mind a termelési, mind a foglalkoztatottsági mutatók magasabb szinteket jeleztek, mint bármikor korábban. 1959/60-ban pedig időszakosan a túlfutottság kifejezett jegyeit mutatta a gazdaság: messze a tervezetten és a kívánatosan túl szaladtak fel a beruházások, velük a beruházások befejezetlen állománya, egyidejűleg mint már korábban is szokott volt, felszökött az adósságállomány s jelentkeztek az egyensúlyi gondok.” (Részletesen lásd SZAKÁCS Sándor: *Gazdaságtörténet*. II. k. Számalk., Budapest, 2000. 224–226.)

kommunistához méltatlan kispolgári törekvéseit”. Az áruellátás és a fogyasztás elsősorban a politikai stabilitás részelemeként volt fontos. A lakossági ellátás ugyan mindvégig a politikailag érzékeny kérdések közé tartozott, de a viszonyok lassú normalizálódásával ennek csökkent a politikai súlya. A hetvenes évektől egyre ritkábban fordult elő, hogy a legmagasabb politikai szinteken részletesen tárgyaltak volna ellátási kérdéseket. A feszültségek mérséklésére, a ciklikus hiányjelenségek tartósabb vagy átmeneti jellegű orvoslására a belkereskedelmi dokumentumok tanúsága szerint ekkor már a szakszervezetek is képesek voltak.

A kialakuló „felemás fogyasztói kultúrának” ugyancsak fontos társadalmi adottságai és feltételei voltak. Az ellátási szempontból kivételes helyzetben lévők viszonylag szűk rétegétől eltekintve a magyar társadalom többsége a tartós életfeltételek között érzékelte az áruhiányt. A hiány a hétköznapiakban a társadalmi magatartás és a fogyasztás szerves részévé tette a korrupciót. Ehhez alkalmazkodva viszonylag gyorsan kialakultak a különböző válaszműveletek. Így például a hetvenes évek végéig csak mérsékelten csökkent az önellátás, felértékelődött a „szocialista összeköttetések” és a kölcsönösségen alapuló szolgáltatások szerepe a hétköznapiakban. A kurrens termékeket az évtizedes gyakorlat szerint többnyire csak a „pult alól” lehetett beszerezni. A kereskedelmi alkalmazottak az ismerősök és a rokonok számára félretették a keresett cikkeket, ezért cserébe különböző ellenszolgáltatásokat kaptak.

Utalni kell arra is, hogy a hiány jelenségét a magyar társadalom különböző csoportjai talán azért is kezelték toleránsabban, mert amit lehetett – főként egyes élelmiszereket –, igyekeztek a háztartási gazdaság keretei között előállítani. Elég itt arra utalni, hogy a hetvenes évek közepén másfél millió magyar háztartás vett részt valamilyen formában a mezőgazdasági kistermelésben. Egyébként a fogyasztás átlagos szintje – bár a kádári konszolidáció időszakában az egyes társadalmi csoportok közötti különbségek nagyobbak voltak, mint a második világháborút követő egy-másfél évtizedben – nem volt túlságosan magas. Ennek következtében az átlagos fogyasztói igények is relatíven alacsony szinten maradtak. Az persze érdekes, hogy az ötvenes-hatvanas és a hetvenes évek fogyasztásstatisztikái és levéltári dokumentumai – legalább foglalkozási csoportonként – egyértelműen jelzik az egyes csoportok közötti különbségeket, a fogyasztási preferenciák eltéréseit és természetesen az ellátottság vonatkozásában mutatkozó különbségeket. Mindez arra utal, hogy a „fogyasztói szocializmus”

széles körben használt, ám pontosan senki által meg nem határozott fogalma nem feltétlenül alkalmas azoknak a társadalmi-gazdasági folyamatoknak a leírására, amely kapcsán ezt a fogalmat használni szokták.

Kérdéses tehát: valóban politikai kezdeményezés volt-e a fogyasztás bővítése/bővülése az 1956-ot követő évtizedekben, vagy a politika csak igazodott a társadalmi szándékokhoz, akaratokhoz, és ennek jegyében egyre kevésbé gátolta a különböző javak megszerzését, esetenként – elsősorban a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától – a felhalmozását? Értelmezhető-e úgy ez a folyamat, mint a korábbi évek, évtizedek tulajdonvesztésére, tulajdoni korlátozására adott társadalmi válaszreakció? Lehet-e azt állítani, hogy félig-meddig rejtett formában végbement egyfajta lakossági felhalmozás, amely a termelőtulajdonnal kapcsolatos korlátozások miatt az 1980-as évek elejéig csak a személyes fogyasztás formájában valósulhatott meg? Mennyiben járult hozzá ez a lassan bővülő fogyasztás a gazdasági racionalitás felértékelődéséhez, követendő magatartásmintává váláshoz? Valóban a „kényszerű kreativitás” egyik lehetséges tere volt a fogyasztás megszervezése a hiánygazdaság viszonyai között?

A hivatalos magyarázatok szerint a hiány fő oka a termelési és a fogyasztási szerkezet ellentmondása, a technikai elmaradottság, az egyes állami vállalatok monopóliumhelyzete. A beszerző körutakra indulók számára gyakran komoly nehézséget okozott a beszerezhető áruk és termékek rossz minősége, valamint a választékhány. A Magyarországon nem vagy csak gyenge minőségben kapható árucikkek beszerzésének bevált módja volt a fokozatosan bővülő bevásárló turizmus. Az utazási korlátozások enyhülésével megnyíló lehetőségeket a legtöbb kiutazó igyekezett gazdasági előnyökre váltani. A bevásárló turizmus célországai folyamatosan változtak: a hatvanas években Csehszlovákia, a hetvenes évek elején Jugoszlávia, majd az évtized végétől egyre inkább Ausztria vált a legfontosabb „beszerzési tereppé”. De a Romániába vagy éppen a Szovjetunióba utazások is komoly nyereséget ígértek a hiánycikkek kölcsönös „cseréje” révén.

Ha a háztartások kiadásszerkezetét vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a tartós fogyasztási cikkek beszerzésére fordított jövedelmek aránya 1960 és 1975 között az összes személyi célú kiadásnál gyorsabban növekedett.¹² Ezen belül a növekedési ütem a hatvanas évek második felében volt a leg-

¹² *Életszínvonal Magyarországon 1960–1980*. KSH, Budapest, 1981. 21–25.

nagyobb, amikor a reáljövedelem növekedésével párhuzamosan a kínálat is lassan bővülni kezdett. A tartós javak a falvakban élők körében lassabban terjedtek, mint a városiaknál. Foglalkozási főcsoportok szerint elsőként a szellemi foglalkozásúak, majd a munkások és a mezőgazdasági foglalkozásúak szerezték be a „divatosná váló” cikkeket.

A fogyasztás kérdésköréhez közelítve, azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szocialista korszak viszonyai között a felhalmozás nem tartozott a rendszer által támogatott tevékenységek közé. Kádár János egyik – hatvanas évek végén elmondott – beszédének részlete jól szemlélteti a hivatalos álláspontot: „Helyeseljük, ha valaki becsületes munkával keresett pénzt meg akarítja, és televíziót, hűtőszekrényt, motorkerékpárt, autót vagy bármi egyébét vesz magának, utazik vagy családi házat épít – mondta Kádár. – De nem helyeseljük, ha valakinek az életszemlélete annyira eltorzul, hogy nem a becsülettel végzett munka emberi öröme, az annak révén elnyert tisztesség adja élete értelmét, hanem fődolog lesz számára a szerzés, a hörcsöggként való gyűjtés.”¹³

A magyar társadalom különböző csoportjainak fogyasztói magatartásában a Kádár-korszakban egyszerre voltak jelen a racionális és az irracionális elemek. A racionalitás többek között az olcsó beszerzési lehetőségek megteremtésében, a hiánnyal szembeni védekezési mechanizmusok kialakításában, az irracionális a jövedelmek felhasználásában vagy az egyes fogyasztási cikkek presztízsértékűvé alakításában nyilvánult meg.

Összegzés

A társadalmi viszonyok és a fogyasztás különböző területeinek vizsgálata azt mutatta, hogy a második világháború utáni időszakban Magyarországon a hatvanas-hetvenes években zajlott le a legnagyobb életstílusváltás. Ennek legfontosabb részelemeit a háztartások elektricizálása és gépesítése, a motorizáció, a lakásviszonyok átalakulása, valamint a modern tömegkommunikáció gyors terjedése jelentette. A változás háttérében főként a többletjövedelmek megszerzésének különböző módok álltak; ez tette lehetővé a lakosság bevételeinek és fogyasztásának viszonylag hosszú ideig tartó és dinamikus növekedését. A fogyasztói orientáció erősödése azonban nyilvánvalóan nem „menthette meg” a szocialista rendszert,

¹³ KÁDÁR János: *Hazaifiság és internacionalizmus*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 83.

hiszen ennek társadalmi-gazdasági hatásmechanizmusa a létező szocializmus működési elveivel ellentétes irányba hatott.

A Kádár-korszakban a hiánygazdaság, a bürokratikus intézmények fenntartása és működtetése gyakorta gátolta az életfeltételek javítására irányuló, normális egyéni és kiscsoportos törekvéseket. Ugyancsak ezt a cél szolgálták a rendszer ideológiai meghatározottságából eredő kampányok – többek között az indokolatlan jövedelemszerzés, a túlzott meggazdagodás, az úgynevezett kispolgári jelenségek ellen. Ezzel párhuzamosan – némiképp paradox módon – a kommunista párt beépítette legitimációs érvkészletébe mindazoknak a sikeres magánkezdeményezéseknek az eredményeit, amelyek ténylegesen a szocialista rendszer ellenében jöttek létre. Ebben az egy-másfél évtizedben tehát lényegét tekintve egy olyan, többé-kevésbé rendszerfüggetlen civilizációs folyamatról volt szó, amely az életkörülmények széles társadalmi csoportokat érintő jelentős javulását hozta magával. A hatvanas-hetvenes évek hétköznapijainak társadalmi valósága Magyarországon, társadalmi és gazdasági értelemben egyaránt, a privát szféra lépésről lépésre történő visszaszerzéséről szólt. A politika kezdetben burkolt, majd egyre nyitabb formában támaszkodott a magánkezdeményezésekre, a családok gazdasági erejére és áldozatvállalási készségére is. A fogyasztás burkolt felértékelésének, a rejtett és legális magángazdasági tevékenységekkel kapcsolatos „liberális” politikai gyakorlatnak nyilvánvalóan fontos szerepe volt a társadalmi feszültségek mérséklésében, a politikai stabilitás megőrzésében, a hatalom és a társadalom közötti konfliktusok kialakulásának a megelőzésében.

A hatvanas évek második felétől tömegesedő kiegészítő jövedelemszerzési tevékenységeknek (másodállás, háztáji, fuszás, feketekereskedelem) köszönhetően egyre dinamikusabbá vált a jövedelmi szintek differenciálódása, sőt nem elhanyagolható létszámú csoportoknál megfigyelhető volt egy sajátos, többé-kevésbé rejtőzködő jellegű újragagyonosodás is. Mindez jól nyomon követhető a fogyasztás egyes területeinek – lakás, lakberendezés, öltözködés, táplálkozás – és az ehhez kapcsolódó szokásoknak a vizsgálatakor.

A jövedelemeloszlás tagoltsága, markáns differenciálódása, valamint a fogyasztásban való részvétel lehetőségeinek különbségei egyrészt cáfolják a korszak társadalomszerkezetével kapcsolatosan megfogalmazódó sematikus megközelítések érvényességét, másrészt felhívják a figyelmet arra, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a szocialista rendszer fennállásá-

nak ideje alatt mindvégig jelen voltak, s rövid időszakoktól eltekintve általában növekedtek. Ezen túlmenően a korszak jövedelmi és fogyasztási viszonyainak elemzése révén differenciáltabb kép bontakozik ki a korszak magyar társadalmának struktúrájáról. Az adatok alapján feltételezhető, hogy ebben történeti értelemben tartósan jelen volt:

- a) a rendszertelen jövedelemmel rendelkező és/vagy tartósan a létminimum alatti szinteken élő, fogyasztásra képtelen mélyszegények rétege;
- b) az alacsony jövedelmű, létminimum környékén, nehézkesen élő szegények csoportja;
- c) a napi létfenntartáson túli jövedelemmel rendelkező, de felhalmozásra képtelen, átlag alatt fogyasztók széles rétege;
- d) az átlagos jövedelmű és fogyasztású, megtakarításra is képesek ugyancsak nagy létszámú köre;
- e) az átlag feletti jövedelemmel és fogyasztói aktivitással jellemezhető, felhalmozásra is képes jómódúak rétege;
- f) a kimagasló jövedelmű, luxusfogyasztásra is képes, az átlagos szintet sokszorosan meghaladó életkörülmények között élő elit csoportja.

Ez a lehetséges csoportosítás számos ponton metszi a hagyományos foglalkozási viszonyokon vagy a végzett munka jellege alapján kialakított társadalmi rétegződésen alapuló felfogást. Hiszen az egyes jövedelmi-fogyasztói kategóriákban igen gyakran a legkülönbözőbb iskolázottságú, képzettségű, foglalkozású társadalmi csoportok tagjai voltak jelen. A jövedelem, a fogyasztás, a foglalkozási viszony összefüggéseinek, illetve a társadalmi rétegződésben játszott szerepének újragondolása nyilvánvalóan további kutatásokat igényel, beleértve a területi egyenlőtlenségek vizsgálatát is.

A hatvanas évektől a fogyasztás a társadalmi reprezentáció, a „mástól és másoktól” való megkülönböztetés és elhatárolódás, másképpen fogalmazva: a „társadalmi verseny” egyik legfontosabb terévé és eszközévé vált. A magyar háztartások többségének tárgyi kultúrája lényegesen átalakult, s ez a folyamat is a társadalmi helyzet kifejezésének az egyik területévé vált.

A meglehetősen összetett politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás következtében a hetvenes évek végére a magyar társadalom értékrendjében központi szerephez jutott az anyagi jólét megteremtésének az igénye. Ezt az tette lehetővé, hogy a korábbi évek anyagi-politikai korlátai fokoza-

tosan enyhültek, a kényszerűen hosszúra nyúlt szűkösség korszaka lezárulóban volt, s lassan javultak a tervek és a vágyak teljesülésének feltételei – legalábbis a többség számára. Mindez nem jelentette azt, hogy teljesen megszűnt volna az a frusztráció, amely az egyes emberek által kitűzött és a rendszer korlátai között megvalósítható életcélok¹⁴ különbségéből eredeztethető. A mentalitásban a gazdasági racionalitáshoz kötődő magatartásformák, valamint a fogyasztáscentrikusság előtérbe kerülése jelentette a legfontosabb változást. Emellett a családi és a háztartás-vezetési stratégiákban, az öltözködéshez és a viselkedéskultúrához kapcsolódó szokásokban a két világháború közötti minták számos vonatkozásban továbbéltek (vagy újra megjelentek), s ebben az értelemben a kontinuitás viszonylag erős volt. Ezen túlmenően az is látható, mennyire erőteljes volt az életfeltételek modernizációja iránti fogékonyság és az áldozatvállalási készség; a fogyasztásnak még ebben a sajátos formában, az adott szűk keretek között is meglehetősen fontos szerepe volt a Kádár-kori társadalmi viszonyok alakulásában. Mindezek arra is utalnak, hogy a piaci szocializmus társadalmi viszonyai számos ponton sajátos, az egykorú ideológiai és politikai elvárásoktól eltérő jellegzetességeket mutattak.

¹⁴ HANKISS Elemér–MANCHIN Róber–FÜSTÖS László: *Az életcélok szerepe az emberek életében*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1980.